

УДК

Кардашов Володимир Миколайович

Кандидат педагогічних наук, професор кафедри «Дизайн»

НУ «Запорізька Політехніка»

ORCID ID 0000-0002-7529-1629

Ковальова Ольга Миколаївна

Магістрант кафедри «Дизайн» НУ «Запорізька Політехніка»

**ПЕРВІСНЕ МИСТЕЦТВО ПІВДНЯ УКРАЇНИ. ІСТОРИЧНО-
КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЯК ФІЛОСОФІЯ І ПРОПЕДЕВТИКА
ДИЗАЙН-ПРОЕКТУ СЕРІЇ ПОШТОВИХ МАРОК**

«Кам'яна Могила – велетенські глиби,
Простирають руки і до неба ніби.
Є піщані куби певної структури,
Світ ще не бачив такої архітектури.
Це є місце боротьби за свободу,
І нащадки мають пам'ять свого роду.
Кам'яну колоду п'ять вершин вінчають,
Ніби зірка з неба посеред степу сяють.»

Льоля Ковальова.

Анотація. У статті розглядається питання світоглядної, мистецтвознавчої та культурологічної суті прадавніх зображень Кам'яної Могили – петрогліфів, які виступають через художній образ і символічну ідеографічну писемність. Дослідження вчених показало, що тематика первісних зображень з часом збагачувалася, набувала нових значень, внаслідок удосконалення та розвитку людського світосприйняття, подальшого відтворення та передачі інформації художніми

образами та символами, такими графічними засобами як точка, лінія, пляма (площинна форма). У процесі розвитку зображення набувають принципу умовності та схематизації. В петрогліфах Кам'яної Могили просліджується філогенез зображень від тональної плями і до графічної схеми (графічних знаків, ідеограм). Графічні засоби зображення постійно видозмінювались разом з еволюційним розвитком мислення та усвідомлення дійсності. Спостерігається взаємопроникнення та єдність самого задуму та графічних засобів його фіксації, що надалі послужить для дизайн-проекту змістом і формою.

Abstract. The article deals with the question of the worldview, art and culture of the ancient images of the - petroglyphs, which act through artistic image and symbolic ideographic writing. The study of scientists showed that the subject of primitive images over time enriched, acquired new values, due to the improvement and development of the human worldview, the subsequent reproduction and transmission of information by artistic images and symbols, such as graphical means such as point, line, spot (plane shape). In the process of image development, they acquire the principle of convention and schematization. The petroglyphs of Stone Tomb trace the phylogeny of images from the tonal spot to the graphic scheme (graphic signs, ideograms). Graphic media have been constantly changing along with the evolutionary development of thinking and awareness of reality. There is an interpenetration and unity of the conception and graphic means of its fixation, which will further serve for the design project content and form.

Ключові слова. Кам'яна Могила, парієтальне мистецтво, петрогліф, елементи форми, графічний знак, художній образ, дизайн-проект.

Постановка проблеми. Дослідження культурологічних, історичних та графічних аспектів зображень пам'ятки первісної культури Кам'яна Могила в розвитку. Щоб розповсюдити ці ідеї ми робимо дизайн-проект серії поштових марок, де відзначимо її дослідників та еволюцію розвитку первісного мистецтва півдня України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджували пам'ятку вчені в різні часи. У 1837 р. академік Кьопен П.І. записав факт існування печер Пів-

нічному Приазов'ї. У 1890 р. Веселовському М. І. належить відкриття гроту «Бика». У 1938 р. Вчені під керівництвом Бадера О.М. відкрили гроти і печери з унікальними зображеннями (грот Мамонта-бика, «плити стоп», «кінські» плити, лінійно-геометричні зображення та ін), які дозволили відтворити побут та культуру стародавніх народів, які колись населяли український степ. Результати дослідження були відображені в роботах [1] та ін.

Український археолог Даниленко В. М., доктор історичних наук. Займаючись дослідженням Кам'яної Могили в 1934-1935 рр., відкрив близько десяти місцезнаходжень прадавніх зображень. У 1947 році він продовжив вивчення пам'ятника і поселення епохи неоліту і бронзи, розташованого на березі Червоного озера. Отримані матеріали переконали О. М. Бадера і В. М. Даниленко в тому, що наскальні зображення Кам'яної Могили є важливим історичним свідченням для розуміння духовної культури давніх народів Євразії. У 1971-1973 рр. Приазовська археологічна експедиція АН УРСР спільно з Мелітопольським краєзнавчим музеєм під керівництвом В. М. Даниленко та Б. Д. Михайлова відкрили гроти Чаклуна і Чурінг, які датуються добою пізнього палеоліту, фундаментальна робота В. М. Даниленко [4].

Рудинський М.Я. - український археолог, доктор історичних наук. У 1951-1957 рр. вів вивчення пам'ятки, що дозволило по-новому поглянути на культурно-історичні комплекси малюнків Кам'яної Могили. Так, хронологічний діапазон малюнків був визначений епохою неоліту-бронзи (VI – початок I тис. до н. е.). В результаті багаторічних досліджень вже після його смерті у 1958 р. була видана монографія «Кам'яна Могила» [8]. де зібрані всі відомі на той період малюнки з гrotів і печер степового феномена, які за висновком автора стали «...одним із проявів того світорозуміння, яке склалося в межах широкого культурно-історичного поясу, що тягнеться через Старий Світ між Індією та Європейським узбережжям Атлантики» [8,с.140]. В цей час було досліджено близько 500 плит, але більшість так і залишилась ще не вивченою.

Історик, археолог Гладилін В.М. у 1961-1963 рр. разом з Михайловим Б.Д. вів роботу з вивчення Кам'яної Могили, в результаті чого були відкриті но-

ві гроти. Знову був вивчений грот Бика, де на глибині двох метрів на стелі нижньої плити були знайдені малюнки биків, людей, лінійно-геометричні креслення та ін. Підсумком наукових досліджень Кам'яної Могили стали публікації В. М. Гладиліна «До питання про вік наскельних малюнків Кам'яної Могили» [3]. та «Die Felsbilder der Kamenaja Mogila in der Ukraine» (Німеччина) [11]., в яких він датував петрогліфи періодом від епохи мезоліту до епохи бронзи, тобто Х–ІІ тис. до н. е. Історик, археолог Михайлов Б.Д. і засновник Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», його директор у 1936 – 2008 р.р. відзначав унікальність петрогліфів та їх особу історичну важливість. «Петрогліфи Кам'яної Могили є унікальним явищем в Істрії Євразії; вони зберігають інформаційну гаму знань про господарське та духовне життя мешканців Північного Причорномор'я в південній Україні від епохи палеоліту до епохи бронзи і більш пізнього часу» [7, с.127] . У 1994 році Кифішин А.Г. – один із небагатьох у колишньому СРСР шумерологів, вивчав петрогліфи Кам'яної Могили . Він розшифрував календар Кам'яної Могили, якому понад 14 тисяч років, а також з'ясував, що протошумерські піктограми "зерно", "ячмінь", "плуг", "колесо" вперше з'явилися на Кам'яній Могилі, в Подунав'ї та Придністров'ї в V–IV тис. до н. е. У своїй книзі вчений зазначає, в процесі роботи йому стало ясно: «Кам'яна Могила - це грандіозний древній архів, який дозволить пролити нове світло на історію цивілізації Шумеру»[6].

Формулювання цілей статті. Провести науковий аналіз дослідження зображень пам'ятки первісної культури Кам'яна Могила, звернутися до змісту досліджуваних явищ, виявити сукупність елементів та взаємозв'язок між ними, виведення теоретичних висновків для розробки дизайн-проекту серії марок.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мистецтво – це вища форма естетичного ставлення людини до світу. Також це спосіб освоєння та відтворення дійсності у художніх образах. В філософському енциклопедичному словнику читаємо, що *мистецтво* – це знаково-семіотична галузь людської культури, яка, на відміну від інших засобів комунікації, позначена намаганням у всіх своїх повідомленнях поєднати відтворювану у цій галузі конкретність світу з

тими чи тими його узагальненими сенсами. Будь-який мистецький, у широкому значенні, текст обов'язково надає конкретності універсального характеру, що і є основною ознакою художнього образу як головного будівельного матеріалу. Фундаментальна риса мистецтва — орієнтація на конкретність світу у її зв'язку з утвердженими чи утверджуваними культурою стратегемами останнього і ви-значає надзвичайну тривкість мистецької діяльності у всьому часі і просторі людської історії від давнини до сучасності. Проте різні епохи цієї історії необхідно дають і різні форми М., хоча й зберігають вказану його фундаментальну рису. Так, «досучасне» мистецтво, від архаїки до початку Нового часу, обов'язково переплітається з іншими галузями ідеологічної діяльності тогочасної людини - від релігії аж до правничої сфери, відтворюючи передовсім світогляд великих спільнот-колективів тих епох. [9, с.380] . Перші свідчення про виникнення мистецтва — доба пізнього палеоліту.

Розглянемо культурну пам'ятку Кам'яна Могила. У геологічному та історичному плані Кам'яна Могила — одна з унікальних пам'яток подібного роду. Це останець піщаника Сарматського моря третинного (XIV-XII млн. років до н.е.), яке займало територію Чорного, Азовського та Каспійського морів. Однак це не хаотичне нагромадження плит, а кам'яний панцир, в якому утворилися гроти та печери, які виявилися дуже зручними для здійснення культових цілей древніх людей[12]. Михайлов Б.Д. підкреслює : «Холм Кам'яної Могили виконував культову функцію протягом багатьох тисячоліть. Ймовірно в уяві давньої людини гроти і печери пісковикового пагорба йшли у "підземний світ", а вершина його стикалася з небесами і як би пов'язувала підземний, земний і небесний світи, тобто в системі ідеологічних уявлень намітився потрібний розподіл світобудови» [7,с.7] .В межах Кам'яної Могили нині зафіксовано 68 місцезнаходжень з різними зображеннями, виконаними в різній техніці і стилістиці на поверхні кам'яних плит. В основному ці малюнки протиралися на пісковику твердим каменем, утворюючи поглиблення, які лише іноді покривалися мінеральними червоними і чорними фарбами[12] . Спостерігаємо художню обробку каменю пісковику. *Петрогліфи* — прадавні зображення вибиті або нанесені фа-

рбою на кам'яній основі (від грец. Πέτρος - камінь і γλυφή - різьба) Кам'яної Могили є унікальними зразками первісного мистецтва. Вони групуються в межах окремих місцезнаходжень, їх характерною рисою є багатство лінійно-геометричних елементів, іноді об'єднаних в химерні групи з зооморфними і антропоморфними зображеннями. Значну частину наскальних малюнків Кам'яної Могили становлять різного роду знаки, ідеограми і символи. Поруч із зображеннями тварин, птахів, людей видно геометричні фігури: ромби, спіралі, лінії, зигзаги, решітки і так далі. Можливо, малюнки були магічним засобом досягнення конкретної мети, відображали дійсність того часу[12]. Прийmemo до уваги, що мала місце не лише художня культура але й символна ідеографічна писемність. Рудинський М.Я. зазначає, що «кажучи про петрогліфи Кам'яної Могили, їх слід розглядати як дуже цікавий комплекс мистецтва парієнтального, що має справу насамперед з горизонтальними площинами, які лежать над головою. Це є одним з найістотніших моментів ..., дуже рідким явищем» [8, с.132].

Формозов А. А [10, с. 48, 55,62] пише, що гравірувань знайдено більше ніж розпису. На Кам'яній Могилі в більш м'яких породах силуети полірували. Заглиблені зображення покривали вохрою. Наскальні зображення, навпаки, буквально злиті зі своїм фоном. Їх важко відірвати від усього природного оточення. Давній художник пристосовувався до вигинів і виступам скелі, як майстер-декоратор пристосовував ліпнину і розпис до архітектурних форм бароко або класицизму. Тому з важливими нас пам'ятниками дуже важливо знайомитися не за копіями, а на місці. Проблеми композиції не турбували художників кам'яного віку. Специфіка живопису і графіки зовсім не в застосуванні кольору або у відмові від нього, а в різному ставленні до площини. Живопис дає ілюзію простору, вікна, пробитої стіни, графіка – мистецтво лінії і контура, а не обсягу. Площинність, неопрацьованість фону, відсутність чітких меж притаманні всім наскальним зображенням від палеоліту до епохи заліза, доводячи їх приналежність до світу графіки. В іншому випадку ми спостерігали б поступове наростання об'ємності, тривимірності, наближення до фрески і станкового картини. Інша особливість графіки – схожість зі знаками. Пейзаж в нинішньому розумінні за-

родився в Голландії XVII ст., а живопис, що створюється на пленері - на лоні природи, став панівним на кінець XIX. Немає портрета і пейзажу і в казці, і в епосі. Реалізм в мистецтві і літературі стверджується лише в новий час. Ось чому неможливо бачити в петрогліфах сценки з життя первісних людей, зроблені на пам'ять дітям та правнукам. Отже, все говорить про те, що для наших далеких предків гравіювання і розпис на скелях були частиною таємних, сокровених релігійних церемоній, без яких первісна людина не мислила благополуччя своєї громади.

Може скластися враження, що від кам'яного до залізного віку тематика гравіювань і розписів зовсім змінювалася. Зрозуміло, і цей вид мистецтва еволюціонував, але, дійсно, набагато повільніше, ніж господарство і суспільство, та й деякі області творчості - орнаментация, наприклад. У палеоліті носоріг і 11 мамонтів були показані в Каповій печері кожен сам по собі. У мезоліті від одиночних зображень зробили крок до багатофігурних композицій. У Зараут-Камарі і Кобистані - це лучники, що вбивають биків. в Кам'яній могилі - стада биків та оленів. пам'ятники II тис. До н. е. (доба бронзи) відбили більш високу в порівнянні з палеолітом і мезолітом стадію мислення.

Тематика петрогліфів збагатилася. З'явилися ті сонячні знаки, солярні колісничі і човни і, нарешті, контури стоп людини. Немає потреби пояснювати значення слідопитства для мисливців. Вони ніколи не спускають очей з заплутаної мережі слідів, залишених на землі тваринами, птахами і людьми, і з легкістю читають цю книгу природи. Незабута вона і в мистецтві. Переважають людські сліди [8]. Факт важливий, бо в бронзовому столітті людей взагалі почали зображати частіше, ніж раніше. Цей факт доводить, що збагатилося мислення людини з часом.

В словнику знаходимо визначення, що *мислення* це – інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, яке за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні

зв'язки, закономірності, тенденції розвитку [9, с.378]. Тобто мислення є активним процесом відображення об'єктів реального світу або уявного (віртуального) в поняттях, роздумах, картинах. Це найвищий ступінь людського пізнання, який допомагає отримати знання про існуючі об'єкти, співвідношення та властивості, які неможливо визначити безпосередньо за допомогою почуттів. Існування (буття) це така об'єктивна реальність, яка існує не залежно від людської свідомості. Буття давніх художників було єдиним цілим з природою. Тому немає в зображеннях пейзажів. Замислитися! сьогодні кожен прагне розмістити поруч з собою зображення моря, гір, рослин, щоб хоч трохи з'єднатися з природою в галасливих технократичних мегаполісах. Людина давнини мала взаєморозуміння та взаємопроникнення з природою та природними стихіями однозначно. Архетипічні традиції космогонії, прийоми побуту, соціальний устрій формувала за природною подобою. Людина навчалась у природних сил та будувала своє життя за природними і космічними циклами. Складала ілюстрований календар, вписуючи себе в природне середовище та зберігала традиції. Одна зі сторінок далекої історії відтворена в гроті Бика, який розташований на північній стороні Кам'яної Могили. Тут фіксуються цікаві орнаментовані карнизи і зображення биків. Виділяються перші дві композиції малюнків: тварини, які стоять по колу і, можливо, вказують на чотири сторони світу, а також три фігури тварин, що йдуть один за одним, і поруч – летять собаки. Особливе значення для вивчення грота Бика мало зображення на окремій плиті хоботоподібної істоти з рогами («дощової» бик). У Дворіччі і Середній Азії, в древньоіранській і давньоіндійській міфології бик - це втілення чоловічого божества, «небесного» бика, символ грози. Аналогічні малюнки, що відомі на величезній території Євразії, Африки і датуються епохою бронзи, в релігійних уявленнях багатьох хліборобів зв'язувалися з водною стихією, що приносить вологу і благополуччя землі. Безсумнівно, даний грот використовувався нашими предками у якості святилища, заснованого на обожнюванні бика, образ якого займав у духовному житті стародавніх людей одне з головних місць. У найдавніших цивілізаціях

був поширений культ бика (Єгипет, Вавилон, Крит), в честь нього будувалися чудові храми, йому присвячували гімни [12].

Даниленко в своїй книзі зазначає, що зображення мамонта і образи биків належать до однієї стилістичної групи. Підтвердженням цього є, зокрема, той факт, що вони пережили тривалий період вивітрювання, а згодом шмат плити з малюнком мамонта впав на підлогу печери, коли вона була ще порожньою і в ній продовжувалася традиція нанесення лінійно-геометричних зображень. Зображення гроту мамонта розкладаються на такі стилістично-хронологічні групи: 1. Реалістичні зооморфні зображення, протерті широкими площинами в поверхню пісковика, серед яких і досі найтипівішими є шеренги биків, відгороджених від композицій інших площин лінійно-витертою передачею паль огорож. 2. Напівреалістичні зооморфні зображення, включені в глибоко протерті лінійно-гратчасті композиції, де найтипівішими є композиція так званої вертикальної плити. 3. Схематичні зображення коней, виконані в техніці глибоко протертих ліній, в супроводі лінійно-геометричних композицій, в складі яких можна побачити подоби жител типу наметів, а також найпримітивніші транспортні засоби [4, с.53].

На зображеннях дикі бики, зубри, бізони, тури та коні є найважливішим мотивом. Символічний образ бика виступає як втілення космічного початку. Зазвичай бик (телець) уособлює собою чоловічий принцип, солярну відроджуючу силу, звільняє животворне сім'я від пут смертної матерії, присвячений всім небесним Богам.

Влітку 2009 року знайдено нове зображення. Розміри зображення: довжина 0,25 м, висота 0,21 м. Воно являє собою зображення тварини (олень?) з міцною статуєю, витягнутою вперед шиєю, невеликою мигдалеподібною головою та відкинутими на спину кутоподібними рогами. Ноги тварини спрямовані вперед, хвіст нахилений під кутом 45 градусів до тулуба. Відтак, тварина подана в динамічній позі, можливо в період весняного гону. Зображення виконане в контурному стилі, неглибокими широкими борозенками, подряпанними

якимось знаряддям» читаємо в публікації Джоса В.С.[5, с. 58– 60.]. Історична пам'ятка Кам'яна могила і на сьогоднішній день являє собою непрочитану книгу для людства сьогодення. Впродовж всього розвитку цивілізації з самого початку появи людства існувала потреба в самовираженні. Виділяється муральне мистецтво, як перша видова модель появи мистецтва. Існували такі види мистецтва як танець, скульптура та доісторичний живопис, гравюра. Живопис мав свої певні форми та зміст. Зміст включає в себе певну ідею, тему зображення, емоційно-естетичну оцінку зображуваних явищ. Форма, як зовнішня оболонка, складається з графічних знаків та плям. І сьогодні графічний дизайн користується такими ж засобами. Отже, первісне мистецтво, яке існувало у найдавніші періоди історії людства мало на меті передачу інформації за допомогою символів та художніх образів, графічними засобами. *Художній образ* – синтезуюча форма художньої свідомості та творчості в цілому, яка втілює, творить та об'єднує зміст твору; характеризується повнотою і цілісністю [9, с.702].

Бердинських С.О. розкриває композиційні та конструктивні властивості зображення [2, с.7-11]. «Проаналізуємо композиційні та конструктивні властивості складових елементів зображення. Будь-якій графічній формі властиві такі основні елементи: точка, лінія, пляма (площинна форма), а також притаманні цим елементам колір і текстура. Відповідно засоби проектної графіки за способом їх зображення поділяють на лінійні, тонові, світлотіньові та поліхромні, де лінія, тон (ахроматичні кольори), світлотінь і колір є основними виражальними засобами. Тип та характер складових елементів зображення, а також їх композиція є активними засобами формування об'єктивних та образно-емоційних якостей графічного твору. Досвід людського сприйняття дозволяє сприймати контур не як самостійну лінію, а як лінійне утворення, що характеризує структурні якості предмета. Лінійне (контурне) сприйняття предмета передає інформацію про такі його властивості, як розмір, маса, форма, ракурс. Будь-яке лінійне зображення за своєю природою сприймається як легке, прозоре. Адже лінія як основний формотворчий елемент володіє мінімальною масою та максимальною динамікою. Відповідно, маса зображеного об'єкта також оцінюється

як мінімальна. Слід лише зауважити, що масу такої плями можна збільшувати або зменшувати завдяки щільності й товщині ліній. Основою тонального зображення є пляма – деяка площинна форма з певним окресленням, що характеризується світлістю (співвідношенням чорного і білого). За допомогою використання плями відбувається розпізнавання складових зображення. Найпростіше застосування плями в графіці – зображення силуету. Локальні плями не руйнують площинність графічного простору, тому такі зображення, хоч і володіють високою часткою умовності, сприймаються досить цілісними».

Висновок . Абстрактні форми, тобто тональні плями прадавніх зображень відображали дійсність реалістичну або уявну. Основна тема –зооморфні зображення. Такі зображення передають форму та об'єм предмету, просліджується чітка фігуративність та реалістичність. Також мали місце уявні, не фігуративні плями. У процесі розвитку зображення набувають принципу умовності. Використовуються такі графічні засоби як точка, лінія. Натура нами пізнається за характерними зовнішніми обрисами її силуету або по її контуру. Лінія як один із засобів передачі зображення з'явилася на самому початку зародження мистецтва. Нею користуються і донині при виконанні малюнка. Часто схематизм форми викликає її невпізнання, розуміння зображення потребує наявності певних знань. Графічний знак, як деяка форма набуває художнього образу. У первісному мистецтві просліджується вивідна послідовність філогенезу зображень від тональної плями і до графічної схеми (графічних знаків, ідеограм).

Під час державотворення важливим є виявлення історичного коріння, яке відбилося у пам'ятках культури. Це є актуальним тому, що це джерело, де і писемність, і філософія, і мистецтво. Петрогліфи Кам'яної Могили є унікальними творами первісного мистецтва, які з часом збагатили власний зміст та удосконалили форму, за рахунок вдосконалення самого процесу мислення людини і сприйняття дійсності. Первісна людина зберігала архетипічні традиції буття за природними та космічними циклами. Історія і культура виступає основою духовної довершеності нації. А відсутність традиційної культури у сучасному су-

спільстві призводить до його духовної деградації та падіння моральності. Необхідно встановлювати зв'язок поколінь шляхом передачі певної візуальної продукції. Щоб розповсюдити ці ідеї ми і робимо дизайн-проект серії марок, де відзначимо її дослідників та еволюцію розвитку первісного мистецтва півдня України. Культуру не можливо спроектувати, вона зароджується і поступово трансформується і зростає. Культура нації це не просто конкретний історичний період, це шлях до усвідомлення гідності та самоідентифікації. А це свою чергу необхідно для виконання своєї індивідуальної, екзистенціальної місії в цьому світі.

Перелік посилань:

1. Бадер О.М. Петрогліфи Кам'яної Могили // Палеоліт і неоліт України. К., 1947. – С.297-313.
2. Бердинських С. О. «Виразно змістовні якості формалізованих елементів і форм проектної графіки» // Збірник матеріалів Міжнародної науково-методичної конференції професорсько-викладацького складу і молодих учених в рамках VIII Міжнародного форуму «Дизайн-освіта 2015», м. Харків, 15-16 жовтня 2015 року / За загал. ред. Даниленка В.Я. — Х.: ХДАДМ, 2015. — 220 с.
3. Гладилін В.М. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили // Археологія. – К., 1964 . – т.XVI. с. 82-88.
4. Даниленко В.М. Кам'яна Могила. - К.: Наук. думка, 1986. – 151 с.
5. Джос В.С. Новий петрогліф з Кам'яної Могили // Археологія, 2011. - №3.
6. Кифишин А.Г.. Древнее святилище Каменная Могила: Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тысячелетий до н.э. Т.1 – К. : Аратта, 2001 . – 872 с. : ил., 12 л. цв. фотоил. - Библиогр.: с.773 - 804.

7. Михайлов Я.Б. Петроглифы Каменной Могилы. (семантика, хронология, интерпритация)//З.: Дике Поле, 1999. – 240 с.
8. Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. – К.: АН УРСР, 1961. – 140 с.
9. Філософський енциклопедичний словник. Шинкарук В.І., Бистрицький Є.К. та ін. К.:Абрис, 2002, — 744с. ISBN 966-531-128X.
10. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. - М.:Наука, - 1969.
11. Gladilin W. Die Felsbilder der Kamennaya Mogila in der Ukraine. YahrBuch fur prahistorische und etnografische Kunst (YPEK), Bd, 22, Berlin, 1969.
12. Інтернет ресурс <http://ua.stonegrave.org/hystory?lang=>